

ZARAFSHON SUVLARIDAN FOYDALANISHDA BUXORO VA SAMARQAND VOHALARI O'RTASIDAGI TARIXIY MUNOSABATLAR: A.R. MUHAMMADJONOV TADQIQOTLARI ASOSIDA

Sultonova Aziza Uktamovna

Buxoro davlat universiteti

maqsadli tayanch doktoranti (PhD)

sultonovaaziza97@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22268173>

Annotatsiya. Maqolada Zarafshon daryosi suvlaridan foydalanishda Buxoro va Samarqand vohalari o'rtasida tarixan shakllangan o'zaro bog'liqlik akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning tadqiqotlari hamda boshqa tarixiy-gidrografik manbalar asosida tahlil qilinadi. Ikki vohaning yagona daryo tizimiga qaramligi, suv taqsimotining tarixiy tartib-qoidalari hamda bu munosabatlarning zamonaviy gidrotexnika tizimidagi davomi ko'rib chiqiladi. Natijalar Buxoro vohasining suv ta'minoti azaldan yuqori oqimdagi Samarqand vohasi bilan tabiiy va institutsional jihatdan chambarchas bog'liq holda kechganini, bu bog'liqlikni A.R. Muhammadjonov o'z tadqiqotida alohida e'tirof etganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Zarafshon, Buxoro vohasi, Samarqand vohasi, suv taqsimoti, irrigatsiya tarixi, A.R. Muhammadjonov, tarixiy gidrografiya.

Аннотация. В статье на основе исследований академика Абдулахада Рахимджановича Мухамеджанова, а также иных историко-гидрографических источников анализируется исторически сложившаяся взаимозависимость Бухарского и Самаркандского оазисов в использовании вод реки Зарафшан. Рассматриваются зависимость обоих оазисов от единой речной системы, исторические порядки распределения воды, а также продолжение данных отношений в современной гидротехнической системе. Результаты показывают, что водоснабжение Бухарского оазиса издавна было тесно связано, как в природном, так и в институциональном отношении, с расположенным выше по течению Самаркандским оазисом, и эта взаимосвязь была особо отмечена А.Р. Мухамеджановым в его исследовании.

Ключевые слова: Зарафшан, Бухарский оазис, Самаркандский оазис, распределение воды, история орошения, А.Р. Мухамеджанов, историческая гидрография.

Abstract. Drawing on the research of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov together with other historical-hydrographic sources, this article analyzes the historically formed interdependence of the Bukhara and Samarkand oases in their use of the waters of the Zarafshan River. It examines the dependence of both oases on a single river system, the historical arrangements for water distribution, and the continuation of these relations within the modern hydraulic-engineering system. The findings show that the water supply of the Bukhara oasis has long been closely tied, both naturally and institutionally, to the upstream Samarkand oasis, a connection specifically noted by A.R. Muhammadjonov in his research.

Key words: Zarafshan, Bukhara oasis, Samarkand oasis, water distribution, history of irrigation, A.R. Muhammadjonov, historical hydrography.

Kirish. Zarafshon daryosi o'z manbaidan Amudaryo tomon oqib, yo'lida ikkita yirik va qadimiy vohani — yuqori oqimda Samarqand, quyi oqimda esa Buxoro vohalarini — sug'oradi.

Ushbu geografik ketma-ketlik ikki voha taqdirini bir-biriga tabiiy tarzda bog'lab qo'ygan: Buxoro vohasiga yetib boradigan suv miqdori, sifati va vaqti bevosita Samarqand vohasida undan qanday foydalanilishiga bog'liq bo'lgan. Bunday tabiiy-gidrografik bog'liqlik necha asrlar davomida ikki voha o'rtasidagi suv taqsimoti tartib-qoidalarini ishlab chiqishni taqozo etgan.

Ushbu murakkab munosabatlarni birinchi bo'lib kompleks tarzda o'rgangan olimlardan biri akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov (1928/1931—2016) bo'lib, uning «Buxoro vohasi sug'orilishi tarixi» (Toshkent, 1978) nomli monografiyasi Buxoro vohasi suv ta'minotining yuqori oqimdagi omillar bilan bog'liqligini yoritishga xizmat qiladi [1]. Mazkur maqolaning maqsadi — Buxoro va Samarqand vohalari o'rtasidagi tarixiy suv munosabatlarini Muhammadjonov tadqiqotlari hamda boshqa tarixiy-gidrografik manbalar asosida tahlil qilishdir.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Markaziy Osiyoda transchegaraviy va vohalararo suv resurslaridan foydalanish masalasi bugungi kunda ham strategik ahamiyatga ega, chunki Zarafshon havzasi hozirgi kunda ham Samarqand, Navoiy va Buxoro viloyatlarini ketma-ket suv bilan ta'minlaydi [2]. Tarixiy manbalarda ikki voha o'rtasidagi suv taqsimoti masalasiga oid ma'lumotlar (xususan, XIX asr oxiridagi ma'muriy-huquqiy hujjatlar) mavjud bo'lsa-da, bu ma'lumotlar A.R. Muhammadjonovning irrigatsiya tarixi konsepsiyasi bilan yetarlicha bog'lab tahlil qilinmagan. Aynan shu bo'shliq — voha ichidagi (Buxoro) va vohalararo (Buxoro-Samarqand) suv munosabatlarini yagona tarixiy-tahliliy tizimda ko'rib chiqish zarurati — mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot jarayonlari. Maqolada tarixiy-qiyyosiy, tarixiy-gidrografik tahlil hamda manbashunoslik tanqidi metodlaridan foydalanildi. A.R. Muhammadjonovning asosiy asaridagi Zarafshonning o'rta oqimiga oid ma'lumotlar boshqa tarixiy-gidrografik manbalar, jumladan o'rta asr va yangi davr hujjatlari bilan qiyoslandi, shu asosda ikki voha o'rtasidagi suv munosabatlarining tarixiy shakllari aniqlandi.

Zarafshonning Samarqand yaqinidagi o'rta oqimida daryo ikki tarmoqqa — Oqdaryo va Qoradaryoga — bo'linib, ular orasida Miyonkol oroli hosil bo'ladi; ikki tarmoq keyinchalik Yangirobod shahri yaqinida qayta qo'shiladi [2]. Aynan shu yerdan boshlab daryo Kattaqo'rg'on orqali quyi oqimga — Buxoro vohasi tomon — yo'naladi va bu yerda vohaning yagona suv arteriyasi vazifasini bajaradi [2]. A.R. Muhammadjonov o'z tadqiqotida bu geografik holatni alohida ta'kidlab, Buxoro vohasi sug'orish tizimining barqarorligi, avvalambor, undan yuqorida joylashgan hududlarda suvdan qanday foydalanilishiga bog'liq ekanini ko'rsatgan [1].

Ikki voha o'rtasidagi suv munosabatlarining tarixiy jihatdan rasmiylashtirilgan tartibga ega bo'lgani haqida qimmatli dalil o'rta asr yozma manbalarida saqlanib qolgan. Xususan, tadqiqotchi A. Qodirovning ma'lumotlariga ko'ra, Mirzo Muhammad Badi' Devonning "Majma' ul-arqom" ("Raqamlar to'plami") nomli asarida Buxoro vohasi sug'orish tizimlari o'rtasida Zarafshon suvlarini taqsimlash tartibi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, unga ko'ra suv har bir sug'oriladigan yer maydoniga mutanosib ravishda taqsimlangan [3]. Bu ma'lumot Buxoro va Samarqand vohalari o'rtasidagi suv taqsimoti kelishmovchiliklarini oldini olish maqsadida mahalliy boshqaruv tizimi tomonidan aniq va hisoblangan tartib ishlab chiqilganini ko'rsatadi — bu esa o'z navbatida, Muhammadjonov tadqiqotida yoritilgan vohaning ichki sug'orish tizimi tashqi (yuqori hududlardan keladigan) suv ta'minoti bilan uzviy bog'liq holda boshqarilganini tasdiqlaydi.

XIX asrga oid dalolatlar ham Zarafshon vodiysi vohalarining zich aholi va sug'orma dehqonchilik makoni sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Rus tadqiqotchisi va sayyohi V.M. Oshanin 1884-yilda Zarafshon vodiysiga uyushtirgan safari taassurotlarida daryoning ikki qirg'og'i bir-biriga tutash qishloq va bog'lar bilan to'lganini alohida ta'kidlagan [3]. Bunday zich joylashuv, o'z navbatida, suv resurslariga bo'lgan talabni oshirib, vohalararo suv taqsimoti masalasini yanada dolzarblashtirgan omillardan biri bo'lgan.

A.R. Muhammadjonovning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi nuqtai nazaridan qaraganda, Buxoro-Samarqand suv munosabatlari uning Zarafshonning qadimda Amudaryo bilan bog'liq bo'lgani haqidagi kengroq xulosasi bilan ham mantiqiy bog'lanadi: agar quyi oqimdagi Tayqir o'zani orqali daryo Amudaryoga quyilgan bo'lsa [1], demak Buxoro vohasi nafaqat Samarqand tomondan keladigan suvga, balki umuman butun Zarafshon havzasining yaxlit gidrologik faoliyatiga bog'liq bo'lgan murakkab tizimning bir bug'ini sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, Muhammadjonov tadqiqoti Buxoro vohasini alohida, izolyatsiyalangan hudud sifatida emas, balki kengroq mintaqaviy suv tizimining ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqishga asos beradi.

Zamonaviy gidrotexnika nuqtai nazaridan, hozirgi kunda ham Zarafshon havzasi ketma-ket uch hududni — Samarqand, Navoiy va Buxoro viloyatlarini — birin-ketin suv bilan ta'minlaydi [2; 4], bu esa tarixan shakllangan yuqori oqim-quyi oqim bog'liqligining tub mohiyati bugungi kunga qadar o'zgarmay saqlanib qolganini ko'rsatadi. Biroq zamonaviy suv taqsimoti allaqachon markazlashtirilgan davlat tizimi orqali boshqarilishi bois, tarixiy davrdagi kabi vohalararo alohida kelishuv va hujjatlarga ehtiyoj sezilmaydi — bu esa o'z navbatida o'sha tarixiy tartib-qoidalarining ilmiy qiymatini, ularni faqat tarixiy-manbashunoslik nuqtai nazaridan qimmatli meros sifatida belgilaydi.

Olingan natijalar tahlili. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Buxoro vohasining tarixiy taraqqiyoti nafaqat o'z ichki sug'orish tizimiga, balki undan yuqorida joylashgan Samarqand vohasi bilan bo'lgan tabiiy-gidrografik va institutsional munosabatlarga ham bog'liq holda kechgan. A.R. Muhammadjonov bu bog'liqlikni o'z tadqiqotida aniq ta'kidlagan bo'lsa-da, uning ishida bu masala asosan tabiiy-geografik jihatdan yoritilgan; ikki voha o'rtasidagi suv taqsimotining aniq ma'muriy-huquqiy tartib-qoidalarini (masalan, "Majma' ul-arqom" asarida keltirilgan kabi) uning tadqiqotida markaziy o'rin egallamaydi.

Bu holat muhim bo'shliqni ko'rsatadi: Muhammadjonovning tabiiy-gidrografik tahlili bilan boshqa tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan ma'muriy-huquqiy manbalarni (xususan, o'rta asr moliyaviy-hisobot hujjatlarini) birlashtirgan kompleks tadqiqot hozirgacha amalga oshirilmagan.

Xulosa. Buxoro va Samarqand vohalari Zarafshon daryosi orqali tarixan chambarchas bog'liq bo'lgan yagona gidrografik-xo'jalik tizimini tashkil etgan. A.R. Muhammadjonovning tadqiqoti bu bog'liqlikning tabiiy-geografik asoslarini ishonchli tarzda yoritib bergan bo'lsa-da, uning ma'muriy-huquqiy va ijtimoiy-institutsional jihatlari (suv taqsimoti tartib-qoidalarini, mahalliy boshqaruv mexanizmlari) alohida, kompleks tadqiqotni talab qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda Muhammadjonovning tabiiy-gidrografik ma'lumotlarini o'rta asr va yangi davr ma'muriy hujjatlari (jumladan "Majma' ul-arqom" kabi asarlar) bilan birlashtirgan holda, Buxoro-Samarqand suv munosabatlarining yaxlit tarixiy-huquqiy modelini yaratish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.
2. Зеравшан // Vikipediya (ru). <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зеравшан>
3. Кадыров А. От исторических мостов-вододелителей... [Working paper]. Global Water Partnership.
https://www.gwp.org/contentassets/1180bf6f64e04732ac00717c1c643581/kadyrov_iwrm.pdf
4. Ирригация Узбекистана: в 4 т. / Гл. ред. А.С. Садыков. Т. 3. — Ташкент: Фан, 1979. — 358 с.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 3. — Москва: Наука, 1965.
6. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya.
https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov
7. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel.
<https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi>